

УДК 343.98

О. В. Синчук, аспірант кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ТИПОВИХ ВЕРСІЙ

Ситуаційний підхід набуває все більш широкої практики застосування, що зумовило виникнення пропозицій стосовно необхідності формування криміналістичної ситуації, створення криміналістичної теорії ситуацій¹. Зазначені тенденції надали підстави окремим ученим-криміналістам визначити ситуаційний підхід одним із ключових принципів науки криміналістики, що забезпечує реалізацію її пізнавальної функції². На переконання Л. Я. Драпкина, ефективність ситуаційного підходу полягає не тільки в тому, що він дозволяє конкретизувати теоретичні та практичні узагальнення, але й у тому, що дає можливість використовувати в слідчій діяльності додаткову інформацію узагальненого (групового) характеру, найадекватнішу для вибору й адаптації типових рішень, які спрямовані на подолання складних ситуацій, що виникають у конкретних кримінальних справах³.

На сьогодні запропоновані різні підходи щодо розподілу ситуацій. Так, Г. А. Матусовський пропонував виокремлювати такі ситуації: 1) криміногенні (ситуації, в яких учиняються злочини); 2) кримінальні (ситуації, що викликані вчиненням певних злочинів); 3) слідові; 4) ситуації прояву ознак (слідів) злочину; 5) пошукові

ситуації виявлення оперативно-розшуковими органами (слідів) злочину; 6) слідчі ситуації проведення початкових дій; 7) слідчі ситуації різних етапів і відрізків часу розслідування; 8) ситуації судового розгляду (судові ситуації); 9) післясудові ситуації виконання судових рішень¹.

У свою чергу, Т. С. Волчецька вважає за доцільне поділяти ситуації на: а) ситуації кримінальної діяльності (передкримінальні, кримінальні, посткримінальні); б) слідчі; в) оперативно-розшукові; г) експертні; д) судові ситуації².

В. О. Коновалова поділяє ситуації залежно від характеру наявної інформації про злочин на кримінальні (дослідчі) та слідчі³.

У криміналістичній літературі неодноразово порушувалися питання щодо впливу ситуацій на процес висунення та перевірки версій. Але йшлося головним чином про слідчі версії і про конкретний акт розслідування. Так, В. М. Левков звертає увагу на зумовленість версій слідчими та судовими ситуаціями, що, на його думку, визначається такими положеннями: а) формування версій обумовлено вихідною ситуацією; б) обумовленість версій визначається рівнем інформативності ситуації; в) динаміка версії суворо відповідає розвитку ситуації як у позитивний, так і в негативний бік; г) достовірність версії і перетворення її в знання відповідає доказовій повноцінності ситуації, що виключає інше рішення та висновки; д) перевірка істинності знання в судочинстві визначається рівнем відповідності висунутих версій їх обумовленістю доказами (інформацією), що складає ситуацію в динаміці⁴.

¹ Див.: Волчецька Т. С. Криміналістическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецькая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997; Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. — Минск : Амалфея, 2000; та ін.

² Див.: Белкин Р. С. Криміналістика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1987; Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987; Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування / В. А. Журавель. — Х. : Право, 1999; та ін.

³ Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судостроительство; прокурорский надзор; криминалистика» / Л. Я. Драпкин. — М., 1987. — С. 13.

¹ Матусовський Г. А. Ситуаційний підхід до розслідування злочинів / Г. А. Матусовський // Криміналістика: Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Право, 1998. — Гл. XII. — С. 166.

² Волчецька Т. С. Ситуаційне моделювання в розслідуванні преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. С. Волчецькая. — М., 1991. — С. 17.

³ Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 2000. — С. 50.

⁴ Левков В. Н. Версии в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судостроительство; прокурорский надзор; криминалистика» / В. Н. Левков. — Х., 1988. — С. 11.

Розглядаючи ситуаційний підхід у контексті впливу ситуацій на процес формування і застосування типових версій, необхідно враховувати різні рівні ситуацій, що знаходять свій прояв у ході реалізації злочинного наміру, а саме: криміногенні ситуації — кримінальні ситуації — слідчі ситуації — ситуації окремої слідчої дії (тактичної операції). Між переліченими рівнями існує взаємозв'язок. Так, криміногенна ситуація переростає в кримінальну, остання впливає на формування слідчої ситуації, яка у свою чергу зумовлює характер ситуації слідчої дії, наприклад, неприязні стосунки між жертвою і злочинцем переростають у конфлікт (криміногенна ситуація), який розв'язується вбивством, що вчинене в умовах неочевидності (кримінальна ситуація), останнє обмежує наявну інформацію, що істотно ускладнює як слідчу ситуацію в цілому, так і ситуацію провадження окремих слідчих дій.

Із всіх перелічених рівнів на механізм побудови та реалізації типових версій найбільш істотно впливають кримінальні і слідчі ситуації. Щодо кримінальних ситуацій, то вони відображаються в матеріальних слідах, які залишаються на місці події, і в слідах ідеальних — розумових образах цих ситуацій у свідомості учасників кримінальної події. Наявність такого роду слідів дозволяє слідчому розумово реконструювати кримінальні ситуації, а потім «відтворити» механізм розслідуваної події в цілому. Структуру моделі будь-якої кримінальної ситуації в найзагальнішому вигляді будуть складати такі основні блоки:

- інформація про суб'єкта злочину;
- інформація про об'єкт злочину;
- інформація про мотив та мету скоєного;
- інформація про сліди, спосіб і механізм вчинення злочину (про дії, вчинені злочинцем, потерпілим; спосіб готування, вчинення, приховування злочину);
- інформація про обстановку вчинення злочину;
- інформація про місце і час учинення злочину;
- інформація про інших учасників події, співучасників, очевидців¹.

¹ Див.: Волчечкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчечкая. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — 63 с.

При цьому, як видається, кримінальні ситуації впливають безпосередньо на процес формування типових версій, оскільки саме вони зумовлюють визначення вихідних параметрів — жертва, місце, час, спосіб учинення злочину та ін., між якими в подальшому встановлюються ймовірно-статистичні та кореляційні зв'язки і на підставі цього формуються типові версії, насамперед щодо особи злочинця.

У свою чергу слідчі ситуації зумовлюють процес реалізації типових версій, тобто до кожної типової слідчої ситуації відповідного етапу розслідування визначаються «свої» типові версії, які надають можливість запропонувати оптимальні засоби перевірки цих версій і відповідно впливу на ситуації. Так, М. В. Капустіна на початковому етапі розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті виокремлює п'ять слідчих ситуацій і відповідні до них системи типових версій щодо обставин події злочину, місця вчинення крадіжки та осіб, причетних до неї¹. О. Ф. Лубін та С. О. Лубін при розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, в залежності від джерел інформації, зафіксованих ознак кримінальної ситуації, їх повноти, змісту дій підозрюваного, а також можливостей доказування, що є у розпорядженні слідчого, виділяють сім типових слідчих ситуацій і до них виокремлюють системи типових версій².

При цьому формування типових версій потрібно здійснювати до всіх типових слідчих ситуацій, які притаманні певному етапу розслідування конкретного виду злочинів і які виокремлено у відповідності до раніше запропонованих нами критеріїв. У цьому плані не можемо погодитися з В. П. Антиповим, який ув'язує типо-

¹ Капустіна М. В. Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті : монографія / М. В. Капустіна. — Х. : Право, 2008. — С. 133–142.

² Лубін А. Ф. Типичные следственные ситуации и версии при расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ / А. Ф. Лубин, С. А. Лубин // Противодействие организованной преступности: уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы : материалы междунар. науч.-практ. конф., Калининград, 19–20 дек. 2008 г. / под ред. Т. С. Волчечкой, В. В. Пилявца. — Калининград : Калининград. юрид. ин-т МВД России, 2008. — С. 16–23.

ві версії лише з проблемними ситуаціями¹. Такого роду судження є доречними лише до конкретного акту розслідування, тобто до реалізації типових версій у практичній діяльності слідчого, який самостійно визначає ступінь проблемності тієї чи іншої ситуації і доцільність використання в ній типових версій. Що ж стосується криміналістичних методичних рекомендацій, то в них необхідно визначати всі можливі слідчі ситуації, які до певної міри детерміновані ситуаціями кримінальними, і вже до них формувати максимально вичерпний перелік типових версій. Саме такий підхід дасть можливість сформулювати відповідні системи типових версій залежно від ситуацій, що виникають на певному етапі розслідування.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що основне місце серед рівнів ситуаційних проявів займають слідчі ситуації як найбільш істотні детермінанти організаційно-методичних аспектів здійснення слідчої діяльності. Ось чому саме цій категорії було приділено найбільшу увагу з боку науковців.

Водночас треба відзначити, що в криміналістичній теорії відсутня єдність поглядів стосовно поняття слідчої ситуації. Так, Р. С. Белкін вважає, що слідча ситуація — це сукупність умов, в яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто обстановка, в якій протікає процес доказування². На думку М. О. Селіванова, слідчу ситуацію слід розуміти як комплекс фактичних даних, які встановлені в ході розслідування та взяті до уваги разом із джерелами їх отримання³. З точки зору О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової, слідча ситуація — це характеристика обстановки розслідування злочину, яка визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює сис-

тему безпосередніх завдань і напрям розслідування¹. За визначенням О. Г. Полстовалова, під слідчою ситуацією необхідно розуміти систему умов, що утворюються на певному етапі розслідування та (або) підготовки і провадження окремих слідчих дій, детерміновану об'єктивними та суб'єктивними чинниками, що визначають напрям розслідування в цілому та (або) тактику окремих слідчих дій зокрема². У свою чергу, Т. С. Волчецька переконана, що слідча ситуація — це ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на будь-який визначений момент часу, оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення³.

Дискусійними залишаються й погляди вчених на природу слідчих ситуацій. Так, В. А. Журавель вважає, що слідча ситуація — це об'єктивна реальність, а результат її оцінки, тобто віддзеркалення цієї реальності у свідомості слідчого, виступає як один із елементів його пізнавальної діяльності, що спрямована на дослідження такого соціального явища, як злочин⁴. І. Ф. Герасимов стосовно розгляданого питання дотримується протилежної точки зору. На його переконання, слідча ситуація — це внутрішньо необхідна схильна до зміни сукупність матеріальних, інформаційних та інших чинників і їх оцінка, що склалася на певний момент розслідування та характеризує хід розслідування і яка зумовлює основні напрями діяльності, ухвалення рішень та вибір способів дії⁵. На думку

¹ Колесніченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесніченко, В. Е. Коновалова. — Х. : Юрид. ин-т, 1985. — С. 64.

² Полстовалов О. Г. Процессуальные, нравственные и психологические проблемы криминалистической тактики на современном этапе : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О. В. Полстовалов. — Саратов, 2009. — С. 12.

³ Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997. — С. 46.

⁴ Журавель В. А. Следственная ситуация как объект криминалистического прогнозирования / В. А. Журавель // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. — 1999. — Вип. 2. — С. 109.

⁵ Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений / И. Ф. Герасимов. — Свердловск : Средне-Урал. кн. изд-во, 1975. — С. 173.

¹ Антипов В. П. Планирование расследования нераскрытых преступлений / В. П. Антипов. — М. : Юрлитинформ, 2002. — С. 23.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М. : Юрист, 1997. — С. 135; Він же. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 91, 92; Він же. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособие / Р. С. Белкин. — Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. — С. 67.

³ Селиванов Н. Типовые версии, следственные ситуации и их значение для расследования / Н. Селиванов // Соц. законность. — 1985. — № 7. — С. 52.

В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітька, структура конкретної ситуації двоїста: з одного боку, це об'єктивна реальність — положення матеріальних та ідеальних об'єктів у просторі та часі, що створюють «слідову картину», обстановку події або діяльності, а з іншого — це нове суб'єктивне знання, що виникає на основі актуалізації «слідової картини» і яке використовується для пізнання суті події, що породила ситуацію¹.

Різноманітні погляди також висловлювалися й стосовно класифікаційних побудов слідчих ситуацій, можливості їх типізації, компонентного складу розглядуваної категорії. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне підтримати тих науковців, які керівними для здійснення типізації слідчих ситуацій визначають такі положення:

1) у слідчій практиці відзначається повторюваність слідчих ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати найбільш оптимальні засоби впливу на них (системи слідчих дій, тактичні операції, системи тактичних прийомів);

2) для оптимізації процесу розкриття та розслідування злочинів вагомого значення набуває ситуаційне моделювання, сутність якого полягає в тому, що велика кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливаються», поєднуються в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій². «Ситуаційне моделювання, — зазначає Т. С. Волчецька, — передбачає упорядкування великої кількості слідчих ситуацій в однотипні класи. При цьому процес типізації ситуацій завжди потребує певного “усереднення”, що відбувається за рахунок відволікання від частковостей, висування на перший план ознак групового

характеру»¹. У процесі розслідування конкретного злочину, ще до прийняття якого-небудь рішення, слідчому необхідно пізнати слідчу ситуацію, а для цього відтворити її у свідомості для наступного уявного дослідження, аналізу й оцінки, тобто створити уявну модель реальної ситуації²;

3) типова слідча ситуація — це наукова абстракція, яка сформована на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення й аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображені найбільш загальні риси, що характеризують хід і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному);

4) для реалізації типізації з усіх компонентів, що входять до структури слідчої ситуації, доцільно залишити насамперед компоненти інформаційного характеру. Навіть така «урізана типізація», заснована на використанні тільки джерел інформаційного характеру, має свою практичну спрямованість щодо найбільш продуманої побудови слідчих версій, формулювання вичерпного переліку завдань розслідування, визначення його оптимального напрямку, обрання найбільш ефективного комплексу слідчих дій і тому має право на існування;

5) інформаційною базою типових слідчих ситуацій є частота зустрічності ситуацій конкретних, що зумовлює необхідність аналізу й оцінки значного емпіричного матеріалу;

6) інформаційну структуру типових слідчих ситуацій становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу злочину, що розслідується, і статтею 64 КПК України, та відомості, що входять до криміналістичної його характеристики;

7) кожна типова слідча ситуація має «свій» сталий набір ознак (про хід і стан розслідування), система яких дозволяє індивідуалізувати її відносно певного етапу розслідування, а індивідуальність типової слідчої ситуації зумовлює побудову системи безпосередніх завдань і обрання найбільш ефективних шляхів та засобів їх вирішення;

¹ Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. — Х. : Гриф, 1997. — С. 166.

² Див.: Драпкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования / Л. Я. Драпкин // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа : Башк. ун-т, 1989. — С. 28, 29.

¹ Волчецкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — С. 38, 42.

² Див.: Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997. — С. 177.

8) у методиках розслідування окремих видів злочинів як типові мають бути виділені такі слідчі ситуації, яким притаманні «свої» системи типових версій і які істотно впливають на формування програм розслідування та алгоритмічних схем дій слідчого, тобто в криміналістичних методичних рекомендаціях повинна знайти свою чітку реалізацію триада: типові слідчі ситуації — типові версії — типові програми розслідування. Якщо нехтувати цим критерієм, то можна дійсно визначити невичерпну кількість варіантів слідчих ситуацій, які реально не впливають на формування криміналістичних методичних рекомендацій, а тільки виступають як інформаційний баласт.

Отже, врахування зазначених керівних засад та успішна їх реалізація, як видається, є підґрунтям здійснення плідотної, вичерпної типізації слідчих ситуацій, до кожної з яких у подальшому формуються системи «своїх» типових версій, що складають основу для побудови відповідних програм розслідування як найбільш дієвих засобів підвищення ефективності слідчої діяльності.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 2 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.

РЕЦЕНЗІЇ

А. А. Музика, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Державного науково-дослідного інституту митної справи, м. Київ;

А. В. Савченко, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Київського національного університету внутрішніх справ

ДОСЯГНЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ УКРАЇНИ У БОРЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Вагомим надбанням української юриспруденції стало оприлюднення у 2008 р. останнього (п'ятого) тому наукового видання «Правова система України: історія, стан та перспективи», підготовленого науковцями Академії правових наук України. Воно присвячене визначенню ролі кримінально-правових наук на сучасному етапі їх розвитку та дослідженню актуальних проблем боротьби зі злочинністю в нашій державі¹.

Загалом, будучи комплексним міжгалузевим правовим дослідженням, аналізована праця значною мірою відображає сучасні досягнення і проблеми передусім вітчизняної доктрини кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права, а також кримінології, криміналістики та судової експертизи. Такий підхід дозволяє читачеві в цілому отримати системне уявлення про державну політику щодо запобігання злочинності та боротьби з нею. Видається, що автори дослідження повністю реалізували його мету — на підставі аналізу положень законодавства, теорії та судової практики по-новому актуалізували значення наук

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – 840 с.